“अहमदनगर जिल्ह्यातील तृतीय पंथी लोकांच्या मनोसामाजिक स्थितीचा अभ्यास.”

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड आंतरविद्याशाखे अंतर्गत समाजकार्य विषयाच्या विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) पदवीसाठी सादर करावयाच्या

शोधप्रबंधाची रूपरेषा

संशोधक

ठाणगे चित्रा शरद

जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको, नविन नांदेड.

मार्गदर्शक

डॉ. शेख आसिफोद्दिन ऐनोद्दिन

सहाय्यक प्राध्यापक

बी.एच.एम.एस., एम.एस.डब्ल्यु. पीएच.डी., सेट (SET) नेट (NET)

जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको, नविन नांदेड.

संशोधन केंद्र

जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको, नविन नांदेड.

(फेब्रुवारी २०२२)

संशोधन विषयाचे नाव —

"अहमदनगर जिल्ह्यातील तृतीय पंथी लोकांच्या मनोसामाजिक स्थितीच अभ्यास"

प्रस्तावना:—

निसर्गाने स्त्री पुरुष अशा दोन जाती निर्माण केल्या आहेत. पण तृतीय पंथी ही एक अशी संकल्पना आहे की ती या दोन्हीपैकी खूप वेगळी आहे, समाजातील काही वंचित घटकांमध्ये तृतीय पंथी व्यक्तींची गणना केली जाते.

एखादी व्यक्ती ती स्त्री आहे की पुरुष आहे हे आपल्याला तिच्या पोशाख, वागणूक, आवाज किंवा शरीराच्या वैशिष्ट्यंद्वारे कळते. पुरुष किंवा स्त्री दोन्ही नाही ती म्हणजे तृतीय पंथी होय. पुरुष, स्त्री किंवा दुसरे काहीतरी असण्याची व्यक्तीची आंतरिक भावना ही त्यांची लिंग ओळख असते. भारतात तृतीयपंथीना सामाजिकरित्या वगळण्यात आले आहे. ते समाजापासून अलिप्त आहेत. याचे मुख्य कारण असे आहे की ते त्यांची वर्गवारी पुरुषांमध्ये किंवा स्त्रियांमध्येही केली जात नाहीत, ते लिंगाच्या आधारावर विभाजनाच्या प्राचीन व्यवस्थेचा एक भाग आहे, तर भारतीय जीवनाच्या तत्त्वज्ञानात जीव. बाजार असो की गल्ली, सगळीकडे लोक त्यांना विचित्र नजरेने बघताना दिसतात, त्यांची चेष्टा किंवा मस्करी करतात. स्त्री व पुरुषांना समाजात जो आदर व सन्मान मिळतो तो तृतीय पंथी लोकांना मिळत नाही, अत्यंत उपेक्षित प्रकारचे जीवन हे लोक जगत असतात. तृतीय पंथी लोकांना कोणत्याच प्रकारचे काम मिळत नाही. दुकाने किंवा बाजारपेठा आदी ठिकाणी मजुरीचे कामही मिळत नाही. लैंगिक अपंगत्वाने ग्रासलेल्या या लोकांची गणना ना पुरुषांमध्ये केली जाते ना महिलांमध्ये आणि त्यांच्या अस्तित्वाबाबत अशा संभ्रमावस्थेत, त्यांच्याच कुटुंबात त्यांची इतकी उपेक्षा केली जाते की त्यांची स्थिती ही अत्यंत दयनीय बनते. एखाद्या कुटुंबात तृतीय पंथी हे मूल जन्माला आले आहे, हे सांगायला स्वत: कुटुंबीयांना लाज वाटते. त्यामुळे असे लोक आधी कुटुंबापासून आणि नंतर समाजापासून तुटायला लागतात, हे स्वाभाविक आहे. हळूहळू, आपल्यासारख्या लोकांचा शोध घेत, तृतीय पंथी लोकांचा एक समुदाय तयार झाला, ज्याला ''तृतीय पंथी'' समुदाय म्हणतात.

तृतीय पंथी समुदायाची माहिती:—

तृतीय पंथी ही एक छत्री संज्ञा आहे, हा शब्द अनेक प्रकारे वापरला जातो. ट्रान्सजेंडर दोन शब्दांपासून बनलेले आहे. ट्रान्स + लिंग ! ट्रान्स म्हणजे विरुद्ध, लिंग म्हणजे लिंग. शब्दांच्या संयोगाने, विरुद्ध लिंग असे म्हणता येईल. किन्नर हे हिमालयातील कन्नोर प्रदेशात (हिमवत आणि हेमाकुटी) राहणाऱ्या एका जातीचे नाव आहे, त्यांची भाषा कन्नौरी आहे. पण हिजडा हा उर्दू शब्द आहे आणि किन्नर हा हिंदी शब्द आहे असे काही लोक मानतात. आजच्या

काळात, सरकार आणि सामाजिक संस्थांनी त्यांना तृतीय पंथी असे नाव दिले आहे, म्हणजेच तृतीय लिंग (तृतीय प्रकृतीचे लोक) जन्मताच मुलगा किंवा मुलगी आहे, परंतु काही लोक त्यांचे लिंग बदलतात, ते मुलीपासून मुलगा किंवा मुलापासून मुलगी बनतात. अशा लोकांना तृतीय पंथी असे म्हणतात.

मानवजातीतील गुणसूत्रांची संख्या ४६ आहे, त्यापैकी ४४ ऑटोसोम आहेत तर उर्वरित दोन लैंगिक गुणसूत्र आहेत. हे दोन सेक्स क्रोमोसोम सर्व काही ठरवतात, जर हे दोन सेक्स क्रोमोसोम XY असतील तर त्याला पुरुष म्हणतात. तर, XX असण्याला स्त्री म्हणतात. XY आणि XX गुणसूत्रांव्यतिरिक्त, pxxx, YY, Ox गुणसूत्रांना मानवामध्ये गुणसूत्र विकार म्हणतात, ज्याला सामान्य भाषेत सहा किंवा हिजडा किंवा नपुंसक म्हणतात. जेव्हा मूल आईच्या पोटात वाढत असते, तेव्हा काही कारणांमुळे गुणसूत्रांच्या संख्येत किंवा गुणसूत्रांच्या आकारात बदल होतो, ज्यामुळे मुले नपुंसक म्हणून जन्माला येतात.

एचआरसीच्या मते, एखाद्या व्यक्तीचे लिंग अभिव्यक्ती समाजाच्या पुरुषत्व किंवा पुरुषत्वाच्या अपेक्षांना अनुरूप असू शकत नाही. “जेंडर नॉनकन्फॉर्मिंग” हा शब्द ज्यांच्या लिंग अभिव्यक्ती पुरुषत्व किंवा स्त्रीत्वाच्या पारंपारिक अपेक्षांपेक्षा भिन्न आहेत असे सूचित करतो. तथापि, सर्व लिंग नॉनकॉन्फॉर्मिंग लोक तृतीय पंथी म्हणून ओळखत नाहीत आणि सर्व तृतीय पंथी लोक लिंग नॉनकॉन्फॉर्मिंग म्हणून ओळखत नाहीत. ते एका गटात राहतात, ज्यामुळे त्यांना संरक्षण मिळते, परंतु तृतीय पंथी संस्कृतीचे स्वत:चे नियम आणि कायदे आहेत, जे प्रत्येक तृतीय पंथीने पाळले पाहिजेत, अन्यथा त्यामुळे समाजातून हकालपट्टी होते. साहजिकच अशी व्यवस्था आधुनिक विचारांपासून दूर असते आणि ती लोकांच्या हक्कांवरही अनेकदा ठेचून जाते. मात्र, खरी समस्या या समाजाशी संबंधित नसलेल्यांची आहे. ते ट्रेनमध्ये किंवा बस स्टँडवर पैसे मागतात किंवा मग त्या सेक्स वर्कर बनतात, कष्टाचा मार्ग निवडणारे फार कमी लोक असतात आणि त्यांनी एखादी गोष्ट निवडली तरी त्यांना समाजाची मान्यताही मिळत नाही. योग्य शिक्षण आणि रोजगाराच्या अभावामुळे, तृतीय पंथी लोकांना उत्पन्नाचे कोणतेही साधन नाही. आणि अशा परिस्थितीत तृतीपंथी समुदायातील लोक ‘गुन्हेगारी‘कडे वळतात किंवा त्यांच्याकडे भीक मागण्याशिवाय पर्याय नसतो. सर्वसामान्यांना मिळणाऱ्या वैद्यकीय सुविधांचा लाभही त्यांना घेता येत नाही. बहुसंख्य तृतीयपंथी व्यक्तींचा असा विश्वास आहे की जर त्यांना शिक्षण मिळाले असते आणि समाजाने त्यांना स्वीकारले असते तर ते देखील सामान्य लोकांसारखे जीवन जगू शकतील. तृतीय पंथी लोकांचे हक्क, आरक्षण आणि आर्थिक सहाय्य यांना प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने २०१४ मध्ये एक खाजगी विधेयक “तृतीयपंथी व्यक्तींचे अधिकार विधेयक २०१४ राज्यसभेत निश्चितपणे मंजूर करण्यात आले होते. पंतप्रधान कार्यालय (PMO) आणि कायदा मंत्रालयाने त्याला मंजुरी दिली होती. विधेयकाला अंतिम रूप देताना असे अनेक प्रश्न सोडवावे

लागले. या मुद्द्यांमध्ये तृतीय पंथी लोकांना त्यांच्या समाजातील लोकांनी समाजातून हद्दपार करणे देखील समाविष्ट होते. या लोकांना बंधनकारक किंवा भीक मागण्यास का भाग पाडले जाते यावरही त्यांनी चर्चा केली. परंतु किती प्रमाणात हे समजात घडत आहे. हे पाहणे अजून बाकी आहे. गेल्या वर्षी राज्यसभेत सामाजिक कार्यकर्त्यांनी तृतीय पंथी लोकांच्या हक्कांसाठी तयार झालेल्या विधेयकात सुधारणा करण्याची मागणी केली होती, परंतु त्यामध्ये विसंगती असून हे विधेयक सरकारकडे मंजूर करावे, असे त्यांचे म्हणणे आहे. समाजासाठी राष्ट्रीय धोरण बनवले पाहिजे तरच या लोकांना हक्क आणि न्याय मिळेल आणि तृतीय पंथी सक्षम होईल साहजिकच समाजात परिवर्तनाची लाट सुरू आहे.

१५ एप्रिल २०१४ रोजी, सर्वोच्च न्यायालयाने तृतीयपंथीयांना तृतीय लिंग म्हणून मान्यता दिली आणि त्यावेळी सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय या विशिष्ट वर्गाच्या जीवनात महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणेल असे मानले जात होते. शाळांमध्ये शिक्षण होईल, रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील, त्यामुळे वृद्ध तृतीय पंथी लोकांना पेन्शन मिळणार आहे. परंतु यापैकी कोणतीही सुविधा कागदावर किंवा प्रत्यक्षात आली नाही, जरी काही ठिकाणी तृतीय लिंगाचा पर्याय स्पर्धा परीक्षा फॉर्ममध्ये निश्चितपणे उपलब्ध आहे. राष्ट्रीय कायदेशीर सेवा प्राधिकरणाच्या (NALSA) अर्जावर हा निर्णय देण्यात आला. या निर्णयामुळे प्रत्येक तृतीय पंथीयांना जन्म प्रमाणपत्र, रेशन कार्ड, पासपोर्ट आणि ड्रायव्हिंग लायसन्स मध्ये तृतीय लिंग म्हणून ओळखण्याचा अधिकार मिळाला आहे. याचा अर्थ त्यांना एकमेकांशी लग्न करण्याचा आणि घटस्फोट घेण्याचा अधिकारही मिळाला. ते मुले दत्तक घेऊ शकतात आणि त्यांना उत्तराधिकार कायद्यानुसार वारस आणि इतर अधिकारही मिळाले आहेत. उज्जैनच्या सिंहस्थ कुंभमध्ये समाजातील महामंडलेश्वर आणि आचार्यांची घोषणा हे एक क्रांतिकारी पाऊल मानले जाते, जे आगामी काळात मोठे बदल घडवून आणू शकते. तृतीय पंथी लोक लग्न किंवा मुलाच्या जन्माबद्दल अभिनंदन करण्यासाठी लोकांच्या घरी जातात आणि त्या बदल्यात शगुन घेतात. त्यांची स्वत:ची गादी आहे, जी त्यांना त्यांच्या वडीलधाऱ्यांकडून मिळते आणि ही परंपरा सुरू आहे. मात्र, आपल्या समाजाचा एक महत्त्वाचा घटक असूनही आपल्या समाजाकडून त्यांची उपेक्षा होत आहे, हे मान्य करण्यात आपल्याला अजिबात संकोच नसावा.

देशात तृतीय पंथीची संख्या सातत्याने कमी होत चालली आहे. कारण आता वैद्यकीय शास्त्राने हे शोधून काढले आहे की, आईच्या पोटात जन्मलेले मूल नपुंसक नसते, जर असे घडले तर त्याला गर्भातच मारले जाते, ज्याला वैद्यकीय समाप्ती गर्भधारणा म्हणतात. HRC नुसार, बहुसंख्य तृतीय पंथी लोक त्यांच्या जीवनविषयक कथा शेअर करत असल्याने लिंग ओळख आणि अभिव्यक्तीबद्दल लोकांची समज विकसित होत आहे.

समलैंगिकतेच्या मुद्द्यावर पुराणमतवादी म्हणवल्या जाणाऱ्या आरएसएसनेही ‘समलैंगिकतेला गुन्ह्याच्या श्रेणीबाहेर ठेवण्याची गरज आहे, अशी भूमिका स्पष्ट केली आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या अध्यक्षतेखाली केंद्रीय मंत्रिमंडळाने १९ जुलै २०१६ रोजी तृतीयपंथी व्यक्ती (अधिकार संरक्षण) विधेयक २०१६ ला मंजुरी दिली. भारत सरकारचा प्रयत्न आहे की या विधेयकाच्या माध्यमातून एक प्रणाली लागू करावी, जेणेकरून तृतीय पंथी लोकांना सामाजिक जीवन, शिक्षण आणि आर्थिक क्षेत्रात स्वातंत्र्य मिळेल व ते उपयुक्त ठरेल. हे विधेयकही याच दिशेने एक प्रयत्न करत आहे. तृतीय पंथी लोकांना समाजातील अपमानास्पद आणि भेदभावाची वागणूकीचा जो सामना करावा लागतो ते कमी करण्यात हे विधेयक यशस्वी होईल, अशी अपेक्षा आहे. सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे या विधेयकाच्या माध्यमातून तृतीय पंथी लोकांना समाजातील मुख्य प्रवाहाशी जोडण्याचा प्रयत्न केला जात आहे, ज्यासाठी ते दीर्घकाळापासून प्रयत्नशील आहेत आणि तृतीय पंथी लोकांच्या संदर्भात भारतीय समाजात पूर्वीपेक्षा अधिक मान्यता आहे, याचा परिणाम असा होईल की तृतीय पंथी स्वत:ला या समाजाचा एक भाग म्हणून अनुभवण्यास सक्षम होतील. आपण ज्या समाजात राहतो त्या समाजासाठी आपण काहीतरी मोठे योगदान द्यावे असे त्यांना वाटेल. सध्याच्या समाजात त्यांच्याकडे पूर्वीच्या नजरेपेक्षा वेगळ्या नजरेने पाहिले जात आहे. जिथे तो समाजाच्या सर्व क्षेत्रात आपले योगदान देत आहे.

अहमदनगर जिल्हा माहिती :—

‘सहकारातील ग्रामीण विकास‘ आणि ‘संतांची भूमी‘ म्हणून ओळखला जाणारा अहमदनगर जिल्हा पश्चिम महाराष्ट्राच्या मध्यभागी वसलेला आहे. भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या बाबतीत महाराष्ट्रातील पहिला असा जिल्ह्याचा मान आहे. अहमदनगरचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ १७०४८ चौ.कि.मी. ते राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ५.६ टक्के आहे. अहमदनगर जिल्ह्याच्या उत्तर सीमेवर नाशिक, पूर्वेला बीड आणि उस्मानाबाद जिल्हे, ईशान्येस औरंगाबाद, दक्षिण सीमेवर सोलापूर, पश्चिम सीमेवर ठाणे आणि पुणे जिल्हे आहेत. २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ४५४३१५९ आहे.

टेकडीचा पश्चिम भाग आणि पूर्वेकडील सखल भाग हे जिल्ह्याचे नैसर्गिक विभाग आहेत. पश्चिम भागातील हवामान थंड आणि कोरडे आहे, तर पूर्वेकडील भागात उष्ण आणि कोरडे आहे. जिल्ह्याची सरासरी पर्जन्यमान ३८२ मि.मी. पावसाचे वितरण असमान आहे.

गोदावरी व भीमा या जिल्ह्यातील प्रमुख नद्या आहेत. गोदावरी नदी अहमदनगर जिल्ह्याच्या उत्तर सीमेवरून वाहते. प्रवरा आणि मुळा या तिच्या उपनद्या आहेत. भीमा नदी जिल्ह्याच्या दक्षिण सीमेवरून वाहते. सीना, हांगा व घोड नद्या दक्षिणेकडून दक्षिणेकडे वाहतात. जमीन काळ्या लालसर, काळ्या भांडणात विभागली गेली आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार, जिल्ह्यातील १४ तालुक्यांमध्ये १५८४ गावे घाणेगाव, सुजलपूर आणि गोंधवणीसह तीन ओसाड गावे विखुरलेली आहेत. १४ पंचायत समित्या, १३११ ग्रामपंचायती, १ महानगरपालिका, ९ नगरपालिका, १ शिर्डी नगर पंचायत आणि १ कॅन्टोन्मेंट बोर्ड आहेत.

खरीप हंगामातील रब्बी ज्वारी हे जिल्ह्याचे मुख्य पीक असून बाजरी, भुईमूग, मळणी, सोयाबीन आणि मूग इत्यादी पिकांची लागवड केली जाते. रब्बी हंगामात ज्वारी, गहू, हरभरा ही पिके घेतली जातात. ऊस हे जिल्ह्याचे प्रमुख नगदी पीक आहे, त्यामुळे जिल्ह्याची आर्थिक प्रगती झाली आहे. जिल्ह्यात द्राक्षे, संत्रा, डाळिंब या फळांचे उत्पादनही घेतले जाते. जिल्ह्यातील शेतकरी शेती प्रामुख्याने विहिरीच्या पाण्यावर करतात. गंगापूर, भंडारदरा, मुळा, घोड, कुकडी या धरणांमुळे ओलसर जमीन येण्यास मदत झाली आहे.

अहमदनगर जिल्ह्याची आजही सहकार क्षेत्रात अग्रेसर अशी ओळख आहे. भारतातील पहिला सहकारी साखर कारखाना प्रवरानगर येथे १९५० साली स्थापन झाला. २०१५—१६ अखेर सर्व प्रकारच्या ५२९५ सहकारी संस्था आहेत. अहमदनगर जिल्हा औद्योगिक क्षेत्रात प्रगतीपथावर आहे. महाराष्ट्रात निम्म्याहून अधिक साखरेचे उत्पादन एकट्या जिल्ह्यात होते. २०१६ अखेर जिल्ह्यात २० साखर कारखाने आहेत.

अहमदनगर जिल्ह्यात आरोग्य सेवेअंतर्गत सार्वजनिक आरोग्य व शासकीय अनुदानित रुग्णालये, २० दवाखाने, ९६ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि ५५५ उपकेंद्रे उपलब्ध आहेत. अहमदनगर जिल्ह्यात अंगणवाडीपासून ते अभियांत्रिकी व वैद्यकीय महाविद्यालये आणि कृषी विद्यापीठाच्या सर्व शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध आहेत. राहुरी येथे महाराष्ट्रातील पहिले कृषी विद्यापीठ स्थापन झाले, ज्याने कृषी अध्यापन आणि संशोधन क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. सप्टेंबर २०१६ पर्यंत जिल्ह्यात ५०४६ प्राथमिक शाळा, ९५६ माध्यमिक शाळा आणि १०८५ उच्च माध्यमिक शाळा आहेत.

मध्य रेल्वेचा १९७ किमी लांबीचा मार्ग जिल्ह्यातून जातो. जिल्ह्यातील १५८४ गावांना जोडणारे सर्व २२१८६.८७ किमी रस्ते आणि महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाचे या जिल्ह्यात प्रवासी वाहतुकीचे विस्तृत जाळे आहे. एस.टी. मार्गाची एकूण लांबी ६०४७१ किमी आहे. एस. टी. महामंडळाच्या ८४१ एसटी बसेस जिल्ह्यात रस्त्यावर धावतात.

सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया ही जिल्ह्यातील आघाडीची बँक असून जिल्ह्यात ६१० वर्गीकृत शाखा आहेत. अहमदनगर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक आणि आशिया खंडात सहकार क्षेत्रात पहिल्या क्रमांकावर असलेल्या इतर सहकारी बँकांच्या एकूण २९६ शाखा कार्यरत होत्या.

संबंधित साहित्याचा आढावा :—

१) संक्रमण झालेल्या तृतीयपंथी मधील जीवनाची गुणवत्ता:पूर्वलक्षी क्रॉस सेक्शनल कोहार्ट स्टडी

पार्श्वभूमी :—

अनेक तृतीयपंथी लोकांच्या संक्रमण प्रक्रियेत वैद्यकीय लिंग—पुष्टी करणारे हस्तक्षेप (जीएआय) महत्त्वाचे आहेत. संक्रमण झालेल्या तृतीयपंथी लोकांच्या GAI आणि जीवनाची गुणवत्ता (QOL) यांच्यातील संबंधांचे परीक्षण करणे हा या अभ्यासाचा उद्देश होता.

संशोधन पद्धती —

१४३ तृतीयपंथी लोकांची मल्टीसेंटर बाह्यरुग्ण स्विस लोकसंख्येमधून तसेच वेब—आधारित सर्वेक्षणातून चाचणी करण्यात आली. लघु फॉर्म (३६) आरोग्य सर्वेक्षण प्रश्नावली (SF—३६) वापरून QOL चे मूल्यमापन केले गेले. सेंटर फॉर एपिडेमियोलॉजिक स्टडीज डिप्रेशन स्केल (ADS-K) च्या शॉर्ट फॉर्मचा वापर करून नैराश्याच्या लक्षणांची तपासणी करण्यात आली. एकाधिक हस्तक्षेप विश्लेषणे आणि प्रतिगमन विश्लेषण केले गेले. परिणाम. सामान्य लोकसंख्येच्या तुलनेत ट्रान्सफेमिनाइन आणि ट्रान्समस्क्युलिन दोन्ही व्यक्तींनी कमी QOL नोंदवले. ट्रान्स ग्रुपमध्ये, नॉनबायनरी व्यक्तींनी सर्वात कमी QOL स्कोअर आणि लक्षणीय अधिक नैराश्याची लक्षणे दर्शविली. तपशीलवार विश्लेषणाने समाजशास्त्रीय आणि संक्रमण विशिष्ट प्रभावित करणारे घटक ओळखले. निष्कर्ष — वैद्यकीय GAI चांगल्या मानसिक आरोग्याशी निगडीत आहे. परंतु यशस्वी वैद्यकीय संक्रमणानंतरही, तृतीय पंथी लोकसंख्या कमी QOL आणि मानसिक आरोग्यासाठी धोक्यात आहेत आणि नॉनबायनरी गट सर्वात मोठी असुरक्षा दर्शवितो.

२) लिंग—आधारित हिंसाचारमध्ये तृतीयपंथी लोक युनायटेड स्टेट्स: एक कॉल संशोधन आणि प्रोग्रामिंग.

लिंग— आधारित हिंसा (GBV) ही एखाद्या व्यक्तीच्या इच्छेविरुद्ध आणि लिंग भूमिकांवर आधारित असमानतेमुळे उद्‌भवलेल्या कोणत्याही हानीसाठी एक छत्री संज्ञा आहे. GBV चे बहुतेक जागतिक अंदाज स्पष्टपणे केवळ सिसजेंडर, विषमलिंगी ओळखल्या गेलेल्या स्त्रियांच्या अनुभवांचा संदर्भ देतात, जे सहसा ट्रान्सजेंडर आणि लिंग नॉन—कॉन्फॉर्मिंग (ट्रान्स) लोकसंख्येला वगळून येतात. जे लोक ट्रान्स लोकसंख्येविरुद्ध हिंसाचार करतात ते सहसा लिंग गैर—अनुरूपता, लिंग अभिव्यक्ती किंवा ओळख आणि लैंगिक अभिमुखता यांना लक्ष्य करतात आणि अशा प्रकारे GBV च्या व्यापक चर्चेमध्ये या प्रकारच्या हिंसाचाराचा विचार केला पाहिजे. नुकत्याच झालेल्या महामारीविज्ञान संशोधनानुसार ट्रान्स लोकसंख्येमध्ये GBV चा उच्च भार आहे, ज्याचा

अंदाजे प्रसार ७० टक्के पर्यंत आहे. ट्रान्स लोकसंख्या आणि उप लोकसंख्या. पुढे, २००८ आणि २०१६ दरम्यान युनायटेड स्टेट्समध्ये १६५ ट्रान्स व्यक्तींची हत्या झाल्याची नोंद झाली आहे. GBV हे आरोग्याच्या अनेक खराब परिणामांशी संबंधित आहे आणि व्यापकपणे सिंडेमिक्सचा एक घटक म्हणून ओळखले गेले आहे, हा शब्द अंतर्निहित सामाजिक शक्तींसह रोगांच्या परस्परसंवादाचे वर्णन करण्यासाठी वापरला जातो. मर्यादित प्रतिबंध आणि प्रतिसाद कार्यक्रमांसह सामाजिक कलंक, अपुरे कायदे आणि दंडात्मक धोरणे तसेच प्रभावी GBV कार्यक्रमांचा अभाव यांचा परस्परसंवाद ट्रान्स लोकसंख्येमध्ये GBV प्रतिबंध आणि प्रतिसाद कार्यक्रमांचा प्रवेश आणि वापर मर्यादित करते. हे भाष्य ट्रान्स लोकसंख्येमधील GBV वरील संशोधनाच्या वर्तमान भागाचा सारांश देते आणि भविष्यातील संशोधन, हस्तक्षेप आणि धोरणासाठी क्षेत्रे हायलाइट करते.

३) तिसरे लिंग: डाग आणि वेदना : —

व्यक्तीच्या जैविक लिंग, लिंग ओळख किंवा लैंगिक अभिमुखतेच्या संदर्भात स्त्री किंवा पुरुष नसण्याची स्थिती दर्शविली जाऊ शकते परंतु अधिक विकसित आणि सहिष्णु समाजात पुरुष आणि स्त्री यांचा वास्तविक मानव म्हणून त्यांच्या शारीरिक गुणधर्मांच्या आधारावर न्याय करणे अपेक्षित आहे. मुले आणि मुलींच्या फक्त दोन श्रेणींमध्ये मर्यादित राहण्याच्या संकुचित परंपरागत कल्पनेच्या पलीकडे असलेले प्राणी. नवीन समाजाला लिंग या संकल्पनेची सीमा रुंद करून पुन्हा परिभाषित करावी लागेल जेणेकरून कलंक चिन्हाचे लेबल काढून टाकता येईल. हे ॲंड्रोजिनस किंवा तृतीय लिंग केवळ धार्मिक आणि अध्यात्मिक समारंभांमध्ये आदराची वस्तू नसून ते मोठ्या मानवी दृष्टीकोनातून सामान्य आदरणीय मानव म्हणून ओळखले जाऊ शकतात.

लिंग आणि लिंग भिन्नतेच्या या पलीकडे विद्वान संशोधन पेपर योगदान कर्त्यांनी परिभाषित केलेला दृष्टीकोन या तृतीय लिंगाच्या सामाजिक सांस्कृतिक आणि राजकीय जीवनावरील नवीन आणि उपयुक्त अभ्यास शोधून काढेल. या पुस्तकात योग्यरित्या प्रकाशित केलेले सर्व शोधनिबंध या विषयावरील सर्वांगीण अभ्यास प्रदान करतील आणि त्यामुळे या पुस्तकाच्या गुणवत्तेत भर पडेल आणि आजच्या काळातील या बहुचर्चित विषयाच्या मूळ ज्ञानात योगदान मिळेल.

४) भारतातील तृतीयपंथीसाठी ओळख संघर्ष: मध्य प्रदेशातील एक केस स्टडी :—

भारतातील ट्रान्स—महिला किंवा तृतीयपंथी समुदायाला आपल्या सभ्यतेइतका मोठा इतिहास आहे. भारतीय कायद्याने ट्रान्स—महिलांना तृतीय लिंग म्हणून मान्यता दिली आहे परंतु आजपर्यंत त्या त्यांच्या ओळखीसाठी संघर्ष करत आहेत, त्यांना समाजाकडून मान्यता मिळत नाही. शिक्षण, राजकीय दबाव, सामाजिक मान्यता, रोजगार आणि इतर विविध समस्यांच्या

आधारे या जागतिकीकृत समाजात तृतीय पंथी समुदायाच्या समस्यांचा शोध घेणे हे या अभ्यासाचे उद्दिष्ट आहे. आमच्या केस विषय कमला बुवा ज्या गेल्या अनेक वर्षांपासून तृतीय पंथीच्या हक्कांसाठी झगडत आहेत आणि मध्य प्रदेश तसेच भारतातील इतर राज्यांमध्ये या समुदायाचे प्रतिनिधित्व करत आहेत त्यांचा अभ्यास करून तृतीपंथीच्या आणि भावनांवर चर्चा करण्याचा हा अभ्यास आहे. प्रस्तावित अभ्यासामध्ये कमला बुवा आणि या समुदायातील इतर तृतीयपंथी यांच्याकडून तथ्ये आणि दृश्ये गोळा करण्यासाठी एक साधन म्हणून इन्व्हेंटरी आणि अनुभवाचा वापर केला आहे. तथ्य संकलित करण्यासाठी ०५ जुलै ते ०५ सप्टेंबर २०१७ दरम्यान वैयक्तिक मुलाखत सत्रांची मालिका आयोजित केली गेली आहे, या सत्रांदरम्यान केस विषयाने त्यांच्या जीवनातील विविध अनुभव आणि त्यांच्या जीवनातील घटनांवर चर्चा केली आहे जी त्यांच्या आजच्या जीवनात तृतीय पंथीच्या समस्या दर्शविते. संशोधनाचे प्रमुख निष्कर्ष मध्य प्रदेश राज्यात तृतीपंथीयांनी त्यांची प्रतिमा सुधारण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांवर केंद्रित आहेत. जेणेकरून त्यांना समाजात आदर आणि मान्यता मिळेल. या जागतिक—तंत्रज्ञानाच्या जगात त्यांच्या ओळखीसाठी संघर्ष करणाऱ्या तृतीयपंथीयांना असणाऱ्या समस्यांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न या अभ्यासातून केला आहे.

कीवर्ड :— ओळख, ट्रान्सजेंडर, संकट, ओळख, ग्लोबल—टेक्नो

५) किन्नर असलो म्हणून जगण्याचा अधिकार नाही? तृतीयपंथीयांची जगण्याची लढाई :—

तृतीयपंथी व्यक्तींना सगळीकडे भेदभावाला सामोरं जावं लागतं. घरात, शाळेत, घर मिळण्यात आणि रस्त्यावरही. सामान्य माणूस म्हणून घेण्यासाठी आणि थोडी फार प्रतिष्ठा असलेलं काम मिळवण्यासाठी त्यांचा संघर्ष आजही सुरूच आहे. मुंबईतीलच नव्हे, तर राज्याच्या कानाकोपऱ्यात सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, कलेच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या अनेक तृतीयपंथीयांना स्वत:चं किंवा भाड्याचं घर घेताना आलेला अनुभव कटू आहे. स्वत:ची जागा नसेल, तर डोक्यावर छप्पर मिळवताना होणारी घुसमट असह्य असल्याचा अनुभव तृतीयपंथी उद्वेगाने सांगतात. आमच्याशी बोलायला, आम्हाला स्पर्श करायला घाबरणारा समाज आम्हाला सहेतुक टोमणे मारण्याची एकही संधी समाज सोडत नाही, पूर्वी असलेली गडद भीती आता राहिलेली नसली, तरीही 'ते नकोत' हा सूर एकायला मिळतो. तृतीयपंथीयांना आपलंसं करण्यासाठी राजकीय पक्षही आता मागे राहिले नाहीत. पण फक्त या योजनांची कोगदोपत्रीच नोंद झालीये. प्रत्यक्षात या काय योजना आहेत आणि त्या आपल्या समाजापर्यंत कशा पोहोचवायच्या याबद्दलची माहिती अद्यापही या तृतीयपंथीयांना माहित नाही.

६) 'शरीर पुरुषाचं आणि मन स्त्रीचं, लेडीज टॉयलेटमध्ये जावं की जेन्ट्स हेही कळत नव्हतं' :—

या आहेत सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातल्या रिया आळवेकर.. त्यांनी देशातल्या पहिल्या तृतीयपंथी शासकीय शिक्षिका होण्याचा मान मिळवलाय.. तो पासून ती पर्यंतचा त्यांचा प्रवास आणि समाजाने दिलेले धक्के हे मन हेलावणारे आहेत.. प्रविण वारंग यांनी कुडाळ तालुक्यातल्या तुळसुली गावात जन्म घेतला.. पण मोठं झाल्यानंतर आपण स्त्री आहोत हे क्षणोक्षणी त्यांना जाणवत गेलं आणि सुरू झाला एक वेगळाच संघर्ष.. शिक्षण घेऊन कुडाळ तालुक्यातील पाट गावामधील जिल्हा परिषदेच्या शाळेत प्रवीण शिक्षक म्हणून कार्यरत झाला.. पण मनात एकच सल होती.. ती म्हणजे आपण पुरुष नसून स्त्री असल्याची खदखद.. अखेर सर्जरी करायचं ठरवलं आणि १० वर्षांनी का होईना यात यश आलं.. प्रविणपासून रिया आळवेकर होण्याचा असा हा प्रवास होता.. अजूनही काही तांत्रिक बाबी बाकी आहेत.. पण रिया आळवेकर यांनी देशातल्या पहिल्या तृतीयपंथी शासकीय शिक्षक होण्याचा मान मिळवलाय.. लहानपणापासून सहन केलेली घुसमट, समाजाने केलेला तिटकारा या सगळ्या गोष्टी सहन करत त्यांनी इथपर्यंत मजल मारलीय.

७) माझ्याबद्दल सत्य: एक हिजडा जीवन कथा —

आपल्या समाजात आपण हक्काची भाषा मोठ्याने आणि अनेकदा बोलतो. पण उपेक्षितांना खरोखरच हे अधिकार आहेत का? लिंग, लैंगिकता, जात आणि धर्माच्या नावाखाली व्यक्तींना त्यांचे हक्क नाकारले जातात. त्यांना एकतर तडजोड करावी लागेल किंवा संघर्ष करावा लागेल. मी अशीच एक व्यक्ती आहे जी उपेक्षित आहे कारण मी पुरुष म्हणून जन्माला आलो आहे आणि मला माझे जीवन एक स्त्री म्हणून जगायचे आहे. माझ्याबद्दलचे सत्य भेदभाव, उपहास आणि वेदना या माझ्या रोजच्या अनुभवाबद्दल आहेय हे माझ्या सहनशीलतेबद्दल आणि माझ्या आनंदाबद्दल देखील आहे.

हिजडा म्हणून मला समाजाच्या कानाकोपऱ्यात ढकलले जाते. तरीही मी माझे अनुभव मांडण्याचे धाडस केले आहे. हिजडा होण्याबद्दल आणि लैंगिक कार्य करण्याबद्दल तुमच्याबरोबरचे अंतरंग जीवन. माझ्या कथेचा उद्देश कोणाच्याही भावना दुखावण्याचा, आरोप करणे किंवा दुखावण्याचा नाही. वाचकांना हिजड्यांच्या जीवनाची, त्यांच्या संस्कृतीची आणि त्यांच्या स्वप्नांची आणि इच्छांची ओळख करून देणे हा माझा उद्देश आहे. माझ्या उनार्वम उरुवमुम या पुस्तकाद्वारे तामिळनाडू राज्यात मिळालेल्या निकालांचा मला अभिमान आहे. मला आशा आहे की, आता माझी जीवनकथा प्रकाशित करून मोठे बदल घडवून आणता येतील. मला आशा आहे की, माझ्या या पुस्तकामुळे लोकांना हे दिसून येईल की हिजडा फक्त भीक मागणे आणि लैंगिक

काम करण्यापेक्षा बरेच काही करण्यास सक्षम आहेत. मी समाज किंवा सरकारकडून सहानुभूती मागत नाही. आमच्याकडे हिजड्य आहेत हे मी दाखवण्याचा प्रयत्न करतो. या समाजात जगण्याचा अधिकार आहे.

माझी कथा प्रकाशित केल्याबद्दल मी पेंग्विन येथे रवी सिंगचे आभार मानतो. माझ्या कथेचा अनुवाद केल्याबद्दल मी व्ही. गीता आणि आर. शिवप्रिया यांचे संपादन केल्याबद्दल आभारी आहे. मी सुदेष्णा शोम घोष यांचेही आभार मानतो त्यांनी केलेल्या मदतीबद्दल.

८) ट्रान्सजेंडर इन इंडियन कॉन्टेक्स्ट: राइट्स अँड ॲक्टिव्हिझम —

ट्रान्सजेंडर इन इंडियन कॉन्टेक्स्ट: राइट्स अँड ॲक्टिव्हिझम हा काव्यसंग्रह भारतातील उपेक्षित आणि वंचित असलेल्या तृतीय पंथी समुदायाची याचिका म्हणून लिहिला आहे. या अदृश्य वर्गासाठी भारतीय हृदयाच्या हळुवार कोपऱ्याला स्पर्श करण्याचा प्रयत्न असलेल्या या काव्यसंग्रहात, त्यांच्या जीवनाला कलंक लावणारे आणि सामाजिक स्थान नाकारलेल्या या समाजाला ज्या गोष्टी पूर्ण होऊ शकतात अशा जवळपास सर्वच घटकांना उघडे पाडण्याचा प्रयत्न केला आहे. कौटुंबिक आणि सामाजिक दोन्ही पृष्ठभागावर प्रतिष्ठित जीवन. या काव्यसंग्रहात आजच्या काळाची गरज असलेल्या या गंभीर विषयावर वीस चांगले शोधलेले लेख समाविष्ट आहेत. लोकप्रिय तृतीयपंथी आत्मचरित्रांशी संबंधित या काव्यसंग्रहातील काही लेखांमध्ये भारतातील तृतीय पंथी समुदायाच्या त्यांच्या छुप्या किरकोळ अस्तित्वातून सामाजिक पृष्ठभागावर येण्यासाठी त्यांचा कठोर संघर्ष दर्शविणारा वास्तविक जीवन अनुभव एक्सप्लोर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. लेखक त्यांच्या कल्पना मांडण्यासाठी खूप खोल आणि प्रामाणिक आहेत आणि या काव्यसंग्रहात त्यांचे आदरणीय कार्य असले तरी ते मानवतेची सेवा करतील अशी आशा आहे.

संशोधन विषयाचे महत्त्वः—

‘‘अहमदनगर जिल्ह्यातील तृतीयपंथी लोकांच्या मनोसामाजिक स्थितीचा अभ्यास“हा संशोधन विषय संवेदनशील घटकांमध्ये मोडणारा आहे. तृतीयपंथी व्यक्तींच्या सामाजिक, आर्थिक व आरोग्यविषयक गरजा तसेच रोजगार विषयक उपलब्ध असणाऱ्या संधी याविषयी महत्त्वपूर्ण अशी माहिती संशोधनाद्वारे आपल्याला मिळणार आहे. तृतीयपंथी व्यक्तींची शैक्षणिक स्थिती सुधारण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना करणे गरजेचे आहे याविषयी एक नवीन दिशा मिळेल.

संशोधन विषयाची निवड :—

२०१६ मध्ये समाजकार्य शिक्षण घेत असताना दररोज अहमदनगर ते श्रीरामपूर असा रेल्वेने प्रवास करण्याचा योग आला. या प्रवास दरम्यान काही व्यक्ती हे सामान्य व्यक्तींपेक्षा वेगळे

दिसणारे आढळले म्हणजे पुरुषांसारखे दिसणारे व वेश स्त्रियांसारखा आणि पुरुष लोकांकडून हे पैसे घेत असल्याचे दिसले. यामुळे मनात त्यांच्याबद्दल जाणून घेण्याची इच्छा निर्माण झाली. तसेच काही घटकांकडून त्यांच्याविषयी माहिती मिळाली असता समजले की हे लोक तृतीयपंथी असून उदरनिर्वाहासाठी ते पुरुष व्यक्तींना पैसे मागून त्यावर त्यांची गुजराण सुरू आहे. समाजातील इतर लोक यांच्याकडे वाईट नजरेने बघतात तसेच यांना समाजात कुठल्याच प्रकारचे काम मिळत नाही. तृतीयपंथी लोकांना असलेल्या समस्या व त्यांचा समाजातील दर्जा याविषयी सविस्तर माहिती मिळवण्यासाठी ‘‘अहमदनगर जिल्ह्यातील तृतीयपंथी लोकांचा मनोसमाजिक स्थितीचा अभ्यास” या संशोधन विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

संशोधन विषयाची व्याप्ती व मर्यादा :—

सदरील संशोधन हे तृतीयपंथी लोकांवर केले जाणार आहे. तसेच संशोधन अभ्यासासाठी अहमदनगर जिल्ह्यात राहत असणाऱ्या तृतीय पंथी लोकांचा अभ्यास केला जाणार आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:—

१) तृतीयपंथी लोकांच्या शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

२) तृतीयपंथी लोकांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

३) तृतीयपंथी लोकांच्या सामाजिक जीवन जगताना येणाऱ्या अडचणी समजून घेणे.

४) तृतीयपंथी लोकांच्या आरोग्यविषयक समस्या जाणून घेणे.

५) तृतीपंथी लोकांना कोणत्या प्रकारच्या भेदभावाला समाजात वावरत असताना सामोरे जावे लागते याचा शोध घेणे.

६) तृतीयपंथी लोकांच्या मनोसामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके :—

१) तृतीयपंथी लोकांना सामाजिक भेदभावाचा सामना करावा लागतो.

२) तृतीयपंथी लोकांना शिक्षणाच्या योग्य संधी उपलब्ध नाही.

३) तृतीयपंथी लोक आर्थिकदृष्ट्या कमजोर आहेत.

४) तृतीयपंथी लोकांना आरोग्याच्या समस्या आहेत.

५) तृतीयपंथी लोकांचा लैंगिक छळ होतो.

६) तृतीयपंथी लोकांची मनोसामाजिक स्थिती समजून घेण्याची समाजाची मानसिकता नाही.

समाजकार्य संशोधन पद्धती:—

समाजकार्य संशोधन ही समाजकार्याच्या सहा पध्दतीपैकी एक पध्दती आहे. समाजकार्याच्या व्यक्ती सहयोग कार्य, गटकार्य, समुदाय संघटन, सामाजिक कृती, समाजकल्याण प्रशासन या पध्दती वापरुन कार्य करत असतांना समाज कार्यकर्त्याला सामाजिक संशोधन पध्दती वापरणे क्रमप्राप्त ठरते. समाजकार्याच्या इतर पध्दतीचा वापर करुन समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न केला जातो. समाजकार्य संशोधनातून समाजकार्याच्या पध्दतीची कार्यपध्दती, कौशल्यसाधने, हस्तक्षेपाच्या व्युहरचना मुल्यांकन, समाज कार्यकर्त्याच्या कामाचे व अशीलाच्या प्रगतीचे मुल्यांकन इत्यादीवर लक्ष केंद्रीत केले जाते. समाजकार्य संशोधन ही पद्धती सामाजिक संशोधन पद्धतीपेक्षा थोड्याफार प्रमाणात निराळी आहे. सद्यस्थितीत समाजकार्याच्या ज्ञानाची उपयोगिता त्याची आवश्यकता, तसेच क्षेत्रकार्य करतांना वापरण्यात येणारी तंत्रे कौशल्ये यांची प्रमाणता समाजकार्य संशोधनाद्वारे तपासली जाते. समाजकार्याच्या ज्ञानाची परिणामकारकता वाढवण्यासाठी सुद्धा समाजकार्य संशोधनाचा उपयोग केला जातो.

सदरील संशोधनात वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक तसेच व्यक्तिअभ्यास संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात येणार आहे.

१) तथ्य संकलन पद्धत —

प्रस्तुत विषयाच्या समाजकार्य संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात येणार आहे.

अ) प्राथमिक माहिती स्रोत —

विषयाच्या समाजकार्य संशोधनासाठी प्राथमिक साधन सामग्री वापरण्यात येणार आहे. ज्यामध्ये मुलाखत अनुसूची व निरीक्षण पद्धती इत्यादी साधनांचा उपयोग करण्यात येईल.

ब) द्वितीय माहिती स्रोत —

दुय्यम साधनसामग्री मध्ये पूर्वी केलेल्या समाजकार्य संशोधन उदा. पी.एच.डी चे प्रबंध, एम.फील चे प्रबंध, शासनाने प्रकाशित केलेले अहवाल, विविध लेखकांनी लिहीलेली पुस्तके, शासनाचे जीआर, मासिके, दैनिक वर्तमानपत्रे, मंत्रालयाने प्रकाशित केलेली प्रकाशने इत्यादी साधनांचा उपयोग संशोधनासाठी करण्यात येणार आहे.

२) माहिती विश्लेषण —

संशोधनासाठी संकलित केलेल्या माहितीचे सारणीयन करून विश्लेषण करण्यात येईल. माहितीच्या स्पष्टीकरणासाठी आलेख, नकाशा, इत्यादी साधनांचा उपयोग करण्यात येईल. संकलित केलेल्या माहितीचे SPSS मध्ये सांखिकीय विश्लेषण करण्यात येईल.

३) नमुना निवड पद्धती —

प्रस्तुत समाजकार्य संशोधनासाठी गैरसंभाव्यता नमुना निवड प्रकारातील सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीने २०० उत्तरदात्यांची निवड करून सर्वेक्षण पद्धतीने अभ्यास करण्यात येईल तसेच १० उत्तरदात्यांचे व्यष्टी अध्ययन करण्यात येईल.

४) संशोधन अभ्यास क्षेत्र —

प्रस्तुत समाजकार्य संशोधनाचे क्षेत्र हे अहमदनगर जिल्हा आहे. अहमदनगर जिल्ह्यातील तृतीयपंथी लोकांची संशोधन करण्यासाठी निवड करण्यात आली आहे.

५) प्रकरण नियोजन —

प्रस्तुत समाजकार्य संशोधनाची मांडणी करण्यासाठी संशोधनाचे पाच प्रकरणांमध्ये विभागणी करण्यात येणार आहे.

प्रकरण पहिले	—	तृतीयपंथी समुदायाची माहिती, अहमदनगर जिल्हयाची माहिती
प्रकरण दुसरे	—	साहित्याचे परीक्षण
प्रकरण तिसरे	—	समाजकार्य संशोधन पद्धती व व्यष्टी अध्ययन
प्रकरण चौथे	—	सारनियन व विश्लेषण
प्रकरण पाचवे	—	सामान्य निष्कर्ष, सुचना, गृहितकृत्यांची पडताळणी, समाजकार्य प्रारूप
परिशिष्टे	—	मुलाखत अनुसूची, संदर्भसूची

संदर्भ व सूची :—

१) डॉ. आशीष कुमार गुप्ता, डॉ. चन्द्र प्रकाश, डॉ. ब्रजेश कुमार गुप्ता,'मेवादेव', २०२० किन्नर हाशिए का जीवन, सन्मति प्रकाशन.

२) डॉ. शशिकांत अन्नदाते, व स्वाती अन्नदाते, २०१९ पीएच.डी. प्रवेश परीक्षा व नेट—सेट —पेट परीक्षा, मार्गदर्शक संशोधन पद्धती, के. सागर प्रकाशन.

३) दीपक गिरी, भारतीय संदर्भात तृतीयपंथी अधिकार आणि सक्रियता, २०१९, AABS पब्लिकेशन्स.

४) डॉ. आशिष कुमार गुप्ता, डॉ. गरीष्मा खोब्रागडे, २०१८, तिसरे लिंग डाग आणि वेदना, विश्वभारती पब्लिकेशन.

५) अ. रेवती, २००९, माझ्याबद्दल सत्य: एक हिजडा जीवनकथा, पेंग्वीन पब्लिकेशन

६) लक्ष्मी, पूजा पांडे, २०१६, लाल लिपस्टिक: माझ्या जीवनातील पुरुष, पेंग्वीन पब्लिकेशन.

७) चयनिका शाह, राज मर्चन्ट, शॉल्स महाजन, स्मृती नेवतिया, २०१५, लिंग गॅलॅक्सिमध्ये कोणतेही बंधन नाही, झुबान पब्लिशर्स.

सांकेतस्थळ —

१) **www.maharashtra.gov.in**
२) **www.india.gov.in**
३) **www.shodhganga.com**
४) **Maharashtra state database**

संशोधक विद्यार्थी
चित्रा शरद ठाणगे

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. आसिफोद्दिन शेख
बी.एच.एम.एस.,एम.एस.डब्ल्यु.पीएच.डी.,सेट,नेट
सहाय्यक प्राध्यापक
जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय
व संशोधन केंद्र, सिडको, नविन नांदेड.